

JAMES MILLER JANE MILLER

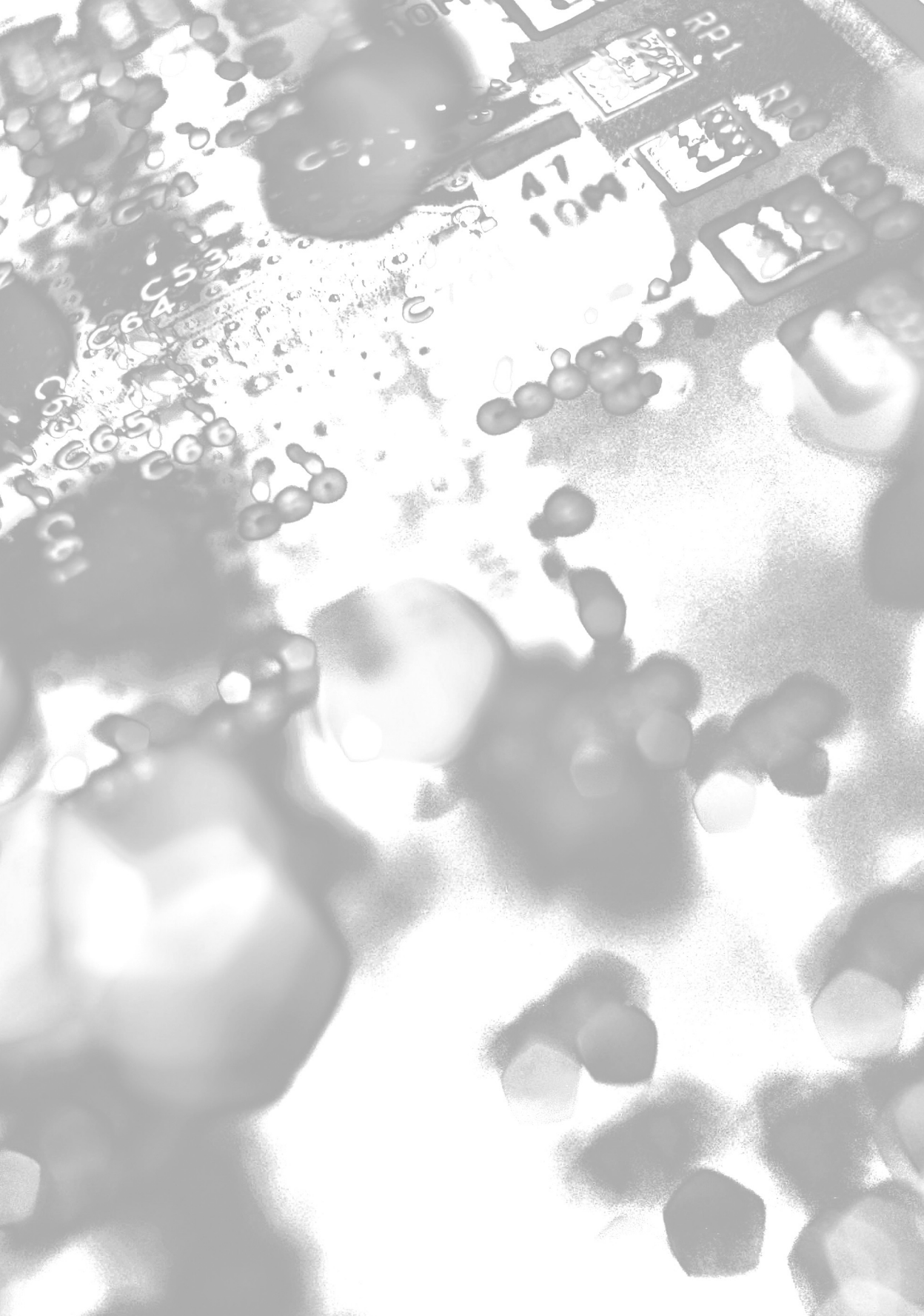
Statystyka i chemometria

w chemii analitycznej

Statystyka i chemometria

w chemii analitycznej

JAMES MILLER JANE MILLER

Statystyka i chemometria

w chemii analitycznej

Przekład
Jan Mazerski

Dane oryginału

Authorized translation from the English language edition, entitled: Statistics and Chemometrics for Analytical Chemistry; ISBN 978-0-273-73042-2; by James N. Miller, Jane C. Miller; published by Pearson Education Limited.

Copyright © Ellis Horwood Limited 1993

Copyright © Pearson Education Limited 2000, 2010

This translation of Statistics and Chemometrics for Analytical Chemistry 6/e is published by arrangement with Pearson Education Limited.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without written permission from Pearson Education, Inc. Polish language edition published by Wydawnictwo Naukowe PWN SA. Copyright © 2016

Wszystkie prawa zastrzeżone. Żaden fragment tej książki nie może być kopiowany lub przekazywany w jakiegokolwiek formie, elektronicznie lub mechanicznie, w tym za pomocą fotokopii, nagrań albo zapamiętany w jakimkolwiek systemie wyszukiującym, bez zgody Pearson Education Limited.

Przekład: Jan Mazerski

Projekt okładki i stron tytułowych: Maryna Wiśniewska

Wydawca: Katarzyna Włodarczyk-Gil

Dyrektor Pionu Produktów i Usług: Sylwia Krawczyk

Menedżer Pionu Wydawniczego: Emilia Leśniewska

Redaktor prowadzący: Renata Ziółkowska

Redaktor: Ewa Czarnecka-Żołąk

Produkcja: Mariola Grzywacka

Skład i łamanie: Grafini

Copyright © for the Polish edition by Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Warszawa 2016

ISBN 978-83-01-18303-5

Wydanie I
Warszawa 2016

Wydawnictwo Naukowe PWN SA
02-460 Warszawa, ul. Gottlieba Daimlera 2
tel. 22 69 54 321, faks 22 69 54 288
infolinia 801 33 33 88
e-mail: pwn@pwn.com.pl; www.pwn.pl

Druk i oprawa: OSDW Azymut Sp z o.o

Spis treści

Przedmowa do pierwszego wydania	IX
Przedmowa do wydania szóstego	XI
Stosowane symbole	XIII
1 Wstęp	1
1.1 Problemy analityczne	1
1.2 Błędy w analizie ilościowej	2
1.3 Rodzaje niepewności pomiarowej	4
1.4 Błędy losowe i systematyczne w analizie miareczkowej	8
1.5 Sposób postępowania z błędami systematycznymi	12
1.6 Planowanie doświadczeń i pomiarów	16
1.7 Zastosowanie kalkulatorów i komputerów osobistych w obliczeniach statystycznych	18
Bibliografia i zasoby	20
Ćwiczenia	22
2 Analiza statystyczna powtarzanych pomiarów	23
2.1 Średnia i odchylenie standardowe	23
2.2 Rozmieszczenie powtórzeń na osi liczbowej	26
2.3 Rozkład logarytmiczno-normalny	31
2.4 Definicja „próby statystycznej”	32
2.5 Rozkład średniej z próby	33
2.6 Granice przedziału ufności średniej z dużych prób	34
2.7 Granice przedziału ufności średniej z małych prób	36
2.8 Prezentacja wyników	38
2.9 Dalsze zastosowania granic przedziału ufności	39
2.10 Przedział ufności dla średniej geometrycznej populacji o rozkładzie logarytmiczno-normalnym	40
2.11 Propagacja błędów losowych	41
2.12 Propagacja błędów systematycznych	45
Bibliografia	46
Ćwiczenia	46

3	Testy istotności	48
3.1	Wstęp	48
3.2	Porównanie średniej z pomiarów ze wzorcem	49
3.3	Porównanie dwóch średnich pochodzących z pomiarów	51
3.4	Test t dla par wiązanych	56
3.5	Testy jedno- i dwustronne	58
3.6	Test F Snedecora dla porównania odchyłeń standardowych	60
3.7	Wyniki odbiegające	62
3.8	Analiza wariancji	67
3.9	Porównanie kilku średnich	68
3.10	Przebieg obliczeń w teście ANOVA	72
3.11	Test chi-kwadrat (χ^2)	75
3.12	Sprawdzenie normalności rozkładu	78
3.13	Wnioski z testów istotności	83
3.14	Statystyka bayesowska	85
	Bibliografia	87
	Ćwiczenia	88
4	Jakość pomiarów analitycznych	93
4.1	Wstęp	93
4.2	Pobieranie próbek	94
4.3	Zastosowanie ANOVA do niezależnego oszacowania wariancji pochodzącej z różnych źródeł	96
4.4	Strategia pobierania próbek	97
4.5	Wprowadzenie do metod kontroli jakości	99
4.6	Karty Shewharta do oceny wartości średnich	100
4.7	Karty Shewharta do oceny zakresu	102
4.8	Określanie zdolności procesu, σ	105
4.9	Średnia długość przebiegu, karty sum skumulowanych	108
4.10	Strefowe karty kontroli	112
4.11	Schematy testowania biegłości	114
4.12	Porównania międzylaboratoryjne	118
4.13	Niepewność	124
4.14	Akceptujące pobieranie próbek	129
4.15	Walidacja metod analitycznych	131
	Bibliografia	134
	Ćwiczenia	135
5	Metody kalibracji w analizie instrumentalnej – regresja i korelacja	139
5.1	Wstęp. Analiza instrumentalna	139
5.2	Wykresy kalibracyjne w analizie instrumentalnej	141
5.3	Współczynnik korelacji liniowej	144
5.4	Linia regresji y od x	149
5.5	Błędy współczynnika kierunkowego i wyrazu wolnego prostej regresji	150

5.6	Obliczanie stężenia i jego błędu losowego	154
5.7	Granica wykrywalności	157
5.8	Metoda dodatku wzorca	161
5.9	Wykorzystanie linii regresji do porównania metod analitycznych	164
5.10	Ważona linia regresji	170
5.11	Przecięcie dwóch linii prostych	176
5.12	Analiza wariancji i obliczenia regresyjne	177
5.13	Wprowadzenie do metod regresji krzywoliniowej	179
5.14	Dopasowanie krzywej	183
5.15	Punkty odbiegające w regresji	187
	Bibliografia	190
	Ćwiczenia	190
6	Metody nieparametryczne i odporne	193
6.1	Wstęp	193
6.2	Mediana i wstępna analiza danych	194
6.3	Test znaków	200
6.4	Test serii Walda–Wolfowitza	203
6.5	Test rangowanych znaków Wilcozona	205
6.6	Proste testy dla dwóch niezależnych prób	207
6.7	Testy nieparametryczne dla więcej niż dwóch prób	211
6.8	Korelacja rang	214
6.9	Nieparametryczne metody regresyjne	216
6.10	Wstęp do metod odpornych	219
6.11	Proste metody odporne. Równoważenie (trymowanie) danych i winsoryzacja	220
6.12	Dalsze odporne oszacowania położenia i rozproszenia	221
6.13	Odporna analiza wariancji	224
6.14	Odporne metody regresyjne	225
6.15	Statystyki wielokrotnego próbkowania	227
6.16	Podsumowanie	229
	Bibliografia i zasoby	230
	Ćwiczenia	231
7	Projektowanie doświadczeń i optymalizacja	233
7.1	Wstęp	233
7.2	Planowanie losowe i blokowe	235
7.3	Dwuczynnikowa analiza wariancji	237
7.4	Kwadraty łacińskie i inne plany	241
7.5	Interakcje	242
7.6	Identyfikacja istotnych czynników. Plan czynnikowy	248
7.7	Ułamkowe plany czynnikowe	254
7.8	Optymalizacja. Podstawowe założenia i metody jednej zmiennej	258
7.9	Optymalizacja naprzemienna (metoda Gaussa)	261
7.10	Metoda najszybszego wzrostu (gradientowa)	264

7.11	Optymalizacja metodą simpleksów	267
7.12	Symulowane wyżarzanie	272
	Bibliografia i zasoby	273
	Ćwiczenia	273
8	Analiza wielowymiarowa	277
8.1	Wstęp	277
8.2	Kontrola i wstępna analiza danych wielowymiarowych	279
8.3	Analiza głównych składowych (PCA)	281
8.4	Analiza wiązkowa	286
8.5	Analiza dyskryminacyjna (klasyfikacja)	291
8.6	Metoda K najbliższych sąsiadów, KNN	296
8.7	Oddzielne modele klas	298
8.8	Metody regresyjne	298
8.9	Regresja liniowa wielu zmiennych	300
8.10	Regresja głównych składowych (PCR)	302
8.11	Cząstkowa metoda najmniejszych kwadratów (PLS)	305
8.12	Naturalne metody obliczeniowe. Sztuczne sieci neuronowe (ANN)	308
8.13	Podsumowanie	311
	Bibliografia i zasoby	311
	Ćwiczenia	312
	Rozwiązania ćwiczeń	315
	Załącznik 1: Powszechnie stosowane statystyczne testy istotności	328
	Załącznik 2: Tablice statystyczne	331
	Indeks	340

Przedmowa do pierwszego wydania

Jeszcze jedna książka, którą dodajemy do ogromnego zbioru już istniejących podręczników statystyki, wydaje się przedsięwzięciem nieuzasadnionym. Jednak nie można zaprzeczyć, że wielu poniekąd bardzo kompetentnych uczonych to żałośni ignoranci nawet w zakresie najbardziej elementarnych metod statystycznych. Co więcej, zastanawiający jest fakt, że również chemicy analitycy zajmujący się najbardziej ilościową z nauk nie są bardziej odporni niż inni naukowcy na to niebezpieczne, chociaż całkowicie uleczalne, schorzenie. Mamy nadzieję, że ta książka będzie pomocna w pracy analitykom, którzy chcą planować i wykonywać swoje doświadczenia poprawnie oraz uzyskać jak najwięcej informacji ze swoich wyników. Powinna przydać się też studentom (coraz większa ich liczba specjalizuje się w analityce chemicznej) oraz osobom stosującym rutynowo metody analityczne w swojej codziennej pracy laboratoryjnej.

Również dwie dodatkowe przyczyny skłoniły nas do napisania tej książki. Pierwszą jest znaczący wpływ rozwoju mikroelektroniki w postaci komputerów osobistych oraz kalkulatorów elektronicznych na praktyczne wykorzystanie metod statystycznych. Urządzenia te pozwalają na szersze zastosowanie w codziennej praktyce laboratoryjnej metod statystycznych wymagających żmudnych i długotrwałych obliczeń. Drugą jest szybki rozwój nowych, „chemometrycznych” metod analizy wyników, takich jak metoda rozpoznawania obrazów, optymalizacja wielowymiarowa, numeryczne filtrowanie sygnałów, symulacje numeryczne. Wszystkie mogą znaleźć praktyczne zastosowanie dzięki rozwojowi technik komputerowych. Ostatni rozdział tej książki jest próbą dostarczenia Czytelnikowi co najmniej przedsmaku możliwości otwierających się dzięki zastosowaniu tych technik. Nie dodano tu jednak żadnych programów komputerowych. Częściowo dlatego, że trudno przedstawić programy, które działałyby na wszystkich typach popularnych komputerów osobistych, a częściowo dlatego, że istnieje duży wachlarz komercyjnie dostępnych programów tego typu i podręczników opisujących ich działanie.

Dostępność dużych możliwości obliczeniowych powoduje, że obecnie podstawowym problemem jest to, żeby naukowcy stosowali metody statystyczne możliwie racjonalnie i poprawnie. Aby ograniczyć rozmiar tej książki i podkre-

ścić jej praktyczny charakter, nie przedstawiamy szczegółowych wyprowadzeń teoretycznych opisanych w niej testów statystycznych. W zamian za to staraliśmy się, aby analitycy praktycy uzyskali jasny pogląd, jakie testy są odpowiednie do rozwiązywania problemów, z jakimi mogą się spotkać w swojej pracy laboratoryjnej. Mianowicie w tekście książki znajduje się wiele roboczych przykładów, a na końcu każdego rozdziału ćwiczenia do samodzielnego rozwiązania. W wielu z nich wykorzystano dane zawarte w pracach badawczych opublikowanych w czasopiśmie *The Analyst*.

W tym miejscu chcielibyśmy gorąco podziękować Panu Philowi Westonowi, edytorowi tego szacownego czasopisma, za umożliwienie korzystania z opublikowanych w nim wyników. Składamy również podziękowania naszym kolegom, przyjaciółom i rodzinie za ich wyrozumiałość w okresie przygotowywania tej książki. Edytorowi serii, dr. Bobowi Chalmersowi, i naszym wydawcom dziękujemy na wydajną współpracę i rady. W załącznikach składamy również indywidualne podziękowania za umożliwienie zamieszczenia w tej książce niezbędnych tabel statystycznych.

kwiecień 1984

James N. Miller
Jane C. Miller

Przedmowa do wydania szóstego

Od publikacji piątego wydania tej książki w 2005 roku zastosowanie podstawowych i zaawansowanych metod statystycznych w nauczaniu i praktyce analitycznej znacząco się zwiększyło pod względem zasięgu i jakości. W nowym wydaniu staraliśmy się zachować równowagę między nowymi wyzwaniami, wynikającymi z tego rozwoju, rozszerzając zawartość niektórych rozdziałów i zachowując równocześnie podstawowe założenie tego podręcznika, polegające na pragmatycznym i jeśli to tylko możliwe, niematematycznym podejściu do obliczeń statystycznych.

Wyniki pomiarów analitycznych powszechnie interpretuje się, korzystając z dobrze ugruntowanych testów istotności. Jednak, w ostatnich latach coraz większe zastosowanie znajdują metody bazujące na regule Bayesa, szczególnie w takich dziedzinach jak kryminalistyka i chemia medyczna. Podstawowe założenia i metodologia metod statystycznych opartych na tej regule odbiegają znacząco od tradycyjnego podejścia statystycznego. Dlatego zdecydowaliśmy się poszerzyć rozdział 3 o nowy podrozdział poświęcony tym zagadnieniom.

Jakość wyników analitycznych uzyskiwanych przez różne laboratoria w przypadku tych samych próbek jest z oczywistych, praktycznych względów bardzo ważna i stanowi ciągle przedmiot zainteresowania. Takie studia porównawcze są znaczącym elementem postępowania walidacyjnego poprzedzającego wprowadzenie danej metody w poszczególnych laboratoriach analitycznych. Dlatego rozdział 4 rozszerzono o nowy podrozdział poświęcony sposobom walidacji metod analitycznych. Powszechnie stosowana forma porównań międzylaboratoryjnych oraz schematy testowania doprowadzają nas często do dziwnych i niespodziewanych wyników. Są one obecnie analizowane z wykorzystaniem tzw. metod odpornych (*robust statistical methods*). W rozdziale 6 rozbudowano opis niektórych z tych metod.

Oszacowanie niepewności pomiarowej stanowi powszechnie akceptowany element wielu analiz. Dlatego na oszacowaniu udziału niepewności pochodzącej z takich źródeł jak pobieranie próbek trzeba skupiać wielki wysiłek. Omówiono to zagadnienie w rozdziale 4. Metody kalibracji stanowią rdzeń wielu nowoczesnych metod analitycznych. W rozdziale 5 rozbudowaliśmy opis tradycyjnej metody dodatków wzorca o opis metody regresji ważonej i metod regresyjnych, w których uwzględnia się, że zarówno wartości na osi x , jak i y mogą zawierać losową niepewność pomiarową.

Zagadnieniem, któremu w laboratoriach analitycznych nie poświęca się tyle uwagi, na ile ono zasługuje, jest właściwe wykorzystanie planowania doświadczeń. W tej dziedzinie stosuje się specyficzne słownictwo i podejścia typowe raczej w metodach *a posteriori*. Są to prawdopodobnie przyczyny, dla których planowanie doświadczeń jest zagadnieniem pomijanym w typowych pracach analitycznych. Jednak, wiele planów doświadczeń jest stosunkowo prostych i istnieje sporo doskonałych programów komputerowych wspomagających praktyczne zastosowanie tego podejścia. To skłoniło nas do znacznego powiększenia rozdziału 7 o zagadnienia planowania doświadczeń. Obecnie stosuje się nowe i bardzo zaawansowane metody analizy danych wielowymiarowych, w tym również do typowych zagadnień analitycznych. Problem ten zasługuje na osobne opracowanie, jednak w tym wydaniu podręcznika zdecydowaliśmy się jedynie na spore rozszerzenie rozdziału 8 opisującego te metody.

W tej publikacji kontynuujemy zwyczaj uzupełniania tekstu wieloma przykładami obliczeń przeprowadzanych z wykorzystaniem dwóch powszechnie używanych programów Excel® i Minilab®. Pierwszy z nich jest dostępny w prawie wszystkich komputerach i stosowany do gromadzenia i przetwarzania danych cyfrowych z przyrządów pomiarowych. Z kolei drugi znajduje często zastosowanie i w edukacji, i w pracach analityków praktyków. W każdym z programów proste obliczenia przedstawione w tej książce są łatwe do przeprowadzenia, a ich wyniki można czytelnie przedstawić. Ponadto wiele ogólnie dostępnych opracowań może służyć jako wprowadzenie do obu programów. Również odpowiednie makra i wtyczki w użyteczny sposób rozszerzające standardowe możliwości Excela® i Minilaba® są łatwo i bezpłatnie dostępne w sieci. Dzięki tym programom dysponuje się również możliwością graficznej prezentacji wyników, co stwarza możliwości łatwiejszego zrozumienia i interpretacji danych. Te dodatkowe możliwości użyto w „Instructors' Manual”, który jest dostępny, podobnie jak w poprzednich wydaniach. Umieszczono w nim również propozycje ćwiczeń dla grup studenckich, kompletny zestaw rysunków, które mogą być użyteczne do przygotowania prezentacji multimedialnych oraz pełne rozwiązania do ćwiczeń zawartych w książce. W samym podręczniku podano jedynie krótkie omówienie tych rozwiązań.

Jesteśmy bardzo zobowiązani liczny korespondentom, zarówno pracownikom nauki, jak i studentom, którzy nadesłali swoje konstruktywne uwagi i sugestie dotyczące treści zawartych w poprzednich wydaniach tej książki. Jesteśmy również wdzięczni za zwrócenie uwagi na niewielkie błędy i pomyłki, których nie udało się nam uniknąć. Składamy również podziękowania Królewskiemu Towarzystwu Chemicznemu za udzielenie zgody na skorzystanie z danych opublikowanych w *The Analyst*. Na końcu dziękujemy również Rufusowi Curnowowi i jego kolegom z Pearson Education oraz Nicoli Chilversowi i Rosowi Woodwardowi za ich wyjątkowy zasób doświadczenia, cierpliwości i entuzjazmu. Wszelkie błędy, jakie pozostały w książce pomimo ich najlepszych chęci, obciążają tylko i wyłącznie nas.

James N. Miller
Jane C. Miller

grudzień 2009

Stosowane symbole

a	– wyraz wolny prostej regresji
b	– współczynnik kierunkowy prostej regresji
c	– liczba kolumn w dwukierunkowej analizie wariancji
C	– współczynnik korekcyjny w dwukierunkowej analizie wariancji
C	– parametr stosowany w teście Cochra na jednorodność wariancji
d	– różnica pomiędzy stężeniem oszacowanym a standardowym w kartach kontrolnych Shewharta
F	– stosunek dwóch wariancji
G	– statystyka stosowana w teście Grubbsa dla punktów odbiegających
h	– liczba próbek w jednokierunkowej analizie wariancji
k	– współczynnik rozszerzenia przy ustalaniu niepewności rozszerzonej
μ	– średnia arytmetyczna w populacji generalnej
m	– średnia arytmetyczna próby
m_w	– ważona średnia arytmetyczna wartości x
m_{yw}	– średnia arytmetyczna ważonych wartości y
M	– liczba znaków ujemnych w teście Walda-Wolfowitza
n	– liczebność próby
N	– liczba znaków dodatnich w teście Walda-Wolfowitza
N	– całkowita liczba pomiarów w dwukierunkowej analizie wariancji
ν	– liczba stopni swobody
$P(r)$	– prawdopodobieństwo r
Q	– statystyka w teście Q Dixona dla punktów odbiegających
r	– współczynnik korelacji liniowej
r	– liczba wierszy w dwukierunkowej analizie wariancji
r	– liczba najmniejszych i największych wyników pomijanych przy obliczaniu metodą średniej obciętej (trymowanej)
R^2	– współczynnik determinacji
R'^2	– dopasowany współczynnik determinacji
r_s	– współczynnik korelacji rang Spearmana
s	– odchylenie standardowe próby
$s_{y/x}$	– odchylenie standardowe reszt na osi y

s_a	– odchylenie standardowe wyrazu wolnego prostej regresji
s_b	– odchylenie standardowe współczynnika kierunkowego prostej regresji
$s_{(y/x)w}$	– odchylenie standardowe reszt na osi y dla regresji ważonej
s_{x0}	– odchylenie standardowe oszacowań wartości x na podstawie prostej regresji
s_B	– odchylenie standardowe „ślepej próby”
s_{xE}	– odchylenie standardowe ekstrapolowanych wartości x
s_{x0w}	– odchylenie standardowe oszacowań wartości x na podstawie regresji ważonej
σ	– odchylenie standardowe populacji generalnej
σ_0^2	– wariancja pomiaru
σ_1^2	– wariancja w obrębie próby
t	– wielkość stosowana przy obliczaniu granic przedziału ufności i w testach istotności dla średniej (podrozdziały 3.2–3.4)
T	– suma ogólna wyników w analizie wariancji
T_1 i T_2	– wartości statystyk stosowane w teście sumy rang Wilcozona
u	– niepewność standardowa
U	– niepewność rozszerzona
w	– zakres
w_i	– waga przypisana do i -tego punktu linii regresji
x_0	– wartość x oszacowana na podstawie prostej regresji
x_o	– odbiegająca wartość x
$\bar{x}_i$	– pseudowartość w metodach odpornych
x_E	– ekstrapolowana wartość x
X^2	– wielkość stosowana przy ocenie jakości dopasowania
$\hat{y}$	– wartość y obliczona na podstawie prostej regresji
y_0	– sygnał dla materiału testowego w doświadczeniach kalibracyjnych
y_B	– sygnał „ślepej próby”
z	– standaryzowana zmienna o rozkładzie normalnym

1

Wstęp

Główne zagadnienia omawiane w tym rozdziale

- Błędy w pomiarach analitycznych
- Błędy ogólne, losowe i systematyczne
- Precyzja, powtarzalność, odtwarzalność, obciążenie i dokładność pomiaru
- Planowanie doświadczeń
- Stosowanie kalkulatorów i komputerów osobistych

1.1 Problemy analityczne

Chemik-analityk spotyka się w praktyce z oznaczeniami jakościowymi i ilościowymi. Przykładem problemów jakościowych może być bardzo szkodliwa obecność boru w wodzie destylowanej używanej przy wytwarzaniu elementów mikroelektronicznych. W praktyce zagadnienie sprowadza się do odpowiedzi na pytanie, czy dana próbka wody destylowanej zawiera bor. Z kolei w kryminalistyce pojawia się często problem identyczności dwóch próbek gleby.

W innych przypadkach pojawiają się pytania natury ilościowej. Jaka jest zawartość albuminy w danej próbce osocza krwi? Jaka jest zawartość ołowiu w próbce wodzie wodociągowej? Badana stal zawiera niewielkie domieszki chromu, wolframu i manganu. Jaka jest zawartość każdej z domieszek? Są to typowe przykłady problemów jedno- lub wieloskładnikowej analizy ilościowej.

Współczesna chemia analityczna jest głównie nauką **ilościową**. W większości zagadnień odpowiedź ilościowa jest zdecydowanie bardziej wartościowa niż odpowiedź jakościowa. Analityk może stwierdzić, że wykrył w próbce wody destylowanej obecność boru, ale ważniejsze jest ustalenie, *jakie stężenie* boru znajduje się w wodzie. Osoba zamawiająca analizę może teraz, uzbrojona w taką ilościową odpowiedź, podjąć decyzję, czy takie stężenie jest dopuszczalne, czy

trzeba rozważyć metody dalszego oczyszczania. Informacja o tym, że w próbce wody wykryto obecność boru, nie jest zwykle wystarczająca do oceny znaczenia tego faktu. W wielu przypadkach jedynie wynik ilościowy ma w ogóle jakiegokolwiek znaczenie. Na przykład, praktycznie wszystkie próbki osocza ludzkiej krwi zawierają albuminę. Tak więc istotna jest informacja, ile jej jest.

Nawet jeżeli potrzebna jest odpowiedź jakościowa, uzyskuje się ją w wyniku oznaczeń ilościowych. W praktyce analityk nigdy nie przedstawia swojego wyniku w formie stwierdzenia „Wykryłem (nie wykryłem) obecności boru w próbce wody”. Przyjmijmy, że stosujemy metodę pozwalającą na wykrycie obecności boru na poziomie powiedzmy $1 \mu\text{g/ml}$. Jeżeli test wypadnie negatywnie, poprawny wynik powinien mieć postać: „Ta próbka zawiera mniej niż $1 \mu\text{g/ml}$ boru”. Jeżeli test wypadnie pozytywnie, przedstawiamy wynik w postaci stwierdzenia, że próbka zawiera co najmniej $1 \mu\text{g/ml}$ boru. Do takiego stwierdzenia dodawane są jeszcze inne informacje, o których za chwilę. Podejście ilościowe może być również zastosowane do porównania dwóch próbek gleby. Próbki te mogą być na przykład poddane analizie wielkości cząstek. W analizie takiej określa się, jaki ułamek cząstek trafia do powiedzmy 10 przedziałów wielkości. Każda próbka jest wtedy opisana przez 10 wielkości ilościowych. Porównanie tych wielkości (rozdz. 8) może być użyte do ilościowej oceny podobieństwa próbek.

1.2 Błędy w analizie ilościowej

Ponieważ badania ilościowe odgrywają dominującą rolę w laboratorium analitycznym, musimy przyjąć, że błędy, jakie mogą wystąpić podczas oznaczeń ilościowych, mają decydujące znaczenie. Naszą podstawową zasadą powinno być stwierdzenie, że *wyniki ilościowe nie mają żadnej wartości, o ile nie towarzyszy im oszacowanie zawartych w nich błędów (oszacowanie ich niepewności)*. Ta zasada powinna obowiązywać nie tylko w analityce chemicznej, ale we wszystkich badaniach, których wyniki mają postać ilościową. Poniżej przedstawimy kilka przykładów ilustrujących powyższą zasadę. Zobaczymy również niektóre problemy statystyczne, z którymi spotykamy się w praktyce analitycznej i których rozwiązanie będzie przedstawione w kolejnych rozdziałach tego podręcznika.

Wyobraźmy sobie, że zsyntetyzowaliśmy, naszym zdaniem zupełnie nowy, odczynnik analityczny. Podczas badania metodą spektroskopową wynik pomiaru wyniósł 104 (normalnie wynik pomiaru powinien być podany w jednoznacznie zdefiniowanych jednostkach, ale w tym hipotetycznym przykładzie mogą być zastosowane całkowicie dowolne jednostki). Z danych literaturowych wynika, że w przypadku żadnego ze znanych związków nie uzyskuje się wyniku większego niż 100 przy zastosowaniu tej samej metody pomiarowej i w tych samych warunkach pomiaru. Pojawia się więc oczywiste pytanie, czy rzeczy-

wiecie odkryliśmy nowy związek chemiczny. Odpowiedź na to pytanie zależy w oczywisty sposób od tego, w jakim stopniu możemy polegać na wyniku pomiaru równym 104. Zawsze należy zapytać, jaki jest błąd (niepewność) tego wyniku pomiaru. Jeżeli z dalszych badań będzie wynikać, że niepewność wynosi 2 jednostki, tzn. prawdziwa wartość najprawdopodobniej leży w zakresie 104 ± 2 , istnieje duża szansa, że jest to rzeczywiście nowy związek. Jednak, jeżeli niepewność wyniesie 10 jednostek (tzn. zakres 104 ± 10), to jest wysoce prawdopodobne, że prawdziwa wartość jest mniejsza od 100 i nowe odkrycie jest dalekie od pewności. Tak więc wiedza o niepewności pomiaru jest krytyczna dla poprawnej interpretacji wyniku pomiaru (tego z naszego przykładu jak i każdego innego). Ze statystycznego punktu widzenia powyższy przykład należy do problemu porównania wyniku pomiaru (104) z wartością referencyjną (100). Zagadnienie to będzie omówione ze szczegółami w rozdziale 3.

Analitik zwykle wykonuje kilka pomiarów (powtórzeń) w ramach pojedynczego doświadczenia. Wartość i znaczenie takich powtórzeń będą szczegółowo omówione w następnym rozdziale. Załóżmy, że analitik wykonał 4-krotnie miareczkowanie tej samej próbki i otrzymał wyniki 24,69, 24,73, 24,77 i 25,39 ml. Warto zwrócić uwagę, że wyniki miareczkowania podane są w zaokrągleniu do drugiego miejsca po przecinku. Ten problem będzie również przedyskutowany w rozdziale 2. Wszystkie cztery wartości są różne na skutek nieuniknionej niepewności pomiarowej. Ponadto czwarta wartość (25,39 ml) wydaje się być zdecydowanie inna niż pozostałe trzy. Czy w tej sytuacji możemy ją bezpiecznie odrzucić i przedstawić wynik miareczkowania jako równy 24,73 ml (wartość średnia z trzech pomiarów)? Czy z punktu widzenia statystyki wartość 25,39 ml może być traktowana jako *punkt odbiegający*? Najważniejsze zagadnienia dotyczące punktów odbiegających i ich odrzucania są omówione w rozdziałach 3 i 6.

Inny często spotykany problem dotyczy porównania dwóch (lub więcej) zbiorów pomiarów. Przypuśćmy, że analitik oznacza zawartość wanadu w próbce stali, stosując dwie niezależne metody. Według pierwszej metody wynik średni wynosi 1,04% z oszacowaniem niepewności pomiarowej na poziomie 0,07%. W drugiej metodzie otrzymano wartość średnią 0,95% z niepewnością 0,04%. Powstaje pytanie, czy te metody dają znacząco różne wyniki, czy też są one nierozróżnialne ze względu na niepewność pomiarową. Kolejne pytanie dotyczy niepewności pomiarowej obu metod: czy różnią się one od siebie w sposób znaczący? No i najważniejsze pytanie: która wartość średnia jest bliższa prawdziwej zawartości wanadu w próbce stali? Odpowiedzi na te i podobne pytania zostaną przedstawione również w rozdziale 3.

W wielu metodach analizy instrumentalnej bazuje się na graficznej interpretacji wyników. W takim przypadku zamiast wykonać serię pomiarów tej samej próbki, wykonuje się pomiary niewielkiej grupy standardowych próbek. W tych próbkach jest znana zawartość analitu, a przedział zawartości obejmuje spodziewaną zawartość analitu w badanej próbce. Z wyników uzyskanych w przypadku próbek standardowych tworzy się teraz krzywą kalibracyjną, na podsta-

wie której ustala się na drodze interpolacji zawartość analitu w próbce badanej. Warto zdać sobie sprawę, że wszystkie wykonane pomiary (zarówno próbek standardowych, jak i badanych) są obarczone niepewnością pomiarową. Dlatego należy oszacować niepewność uzyskanej krzywej kalibracyjnej oraz niepewność odczytu na jej podstawie zawartości analitu w pojedynczej próbce testowej. Zalecane jest także oszacowanie granicy wykrywalności, czyli najmniejszej zawartości analitu, jaka może być wykryta przy zadanym poziomie ufności. Szczegółowy tok postępowania będzie omówiony w rozdziale 5.

Omówione przykłady stanowią jedynie niewielką część problemów wynikających z obecności niepewności pomiarowej w analizie ilościowej. Ale problemy te muszą zostać pokonane, jeżeli wyniki pomiarów mają mieć jakąkolwiek rzeczywistą wartość. Nasze rozważania rozpoczniemy od szczegółowego omówienia różnych rodzajów niepewności pomiarowej i ich źródeł.

1.3 Rodzaje niepewności pomiarowej

W badaniach doświadczalnych rozróżnia się trzy podstawowe rodzaje błędów: błędy **grube**, błędy **losowe** (przypadkowe) i błędy **systematyczne**. Jako tzw. błędy grube definiuje się wyniki tak dalece odbiegające od rzeczywistości, że jedynym rozsądnym rozwiązaniem jest pominięcie uzyskanego wyniku i powtórzenie pomiaru od początku. Przykładowo, źródłem takich błędów może być:

- awaria aparatury pomiarowej,
- rozlanie lub zniszczenie kluczowej próbki,
- stwierdzenie w trakcie doświadczenia, że odczynnik o wymaganej dużej czystości jest w rzeczywistości silnie zanieczyszczony.

Błędy tego typu (które zdarzają się od czasu do czasu nawet w najlepszych laboratoriach) są zwykle łatwe do wykrycia. Ponieważ wyniki obarczone błędem grubym można jedynie odrzucić, nie będziemy się nimi dalej zajmować. W poniższej dyskusji skupimy uwagę na różnicach pomiędzy błędami **losowymi** i **systematycznymi**.

Różnicę pomiędzy naturą tych błędów najlepiej poznać, analizując starannie jakiś konkretny przykład. Załóżmy, że każdy z czterech studentów (oznaczymy ich literami od A do D) wykonuje doświadczenie polegające na miareczkowaniu *dokładnie* 10,00 ml *dokładnie* 0,1 M roztworu wodorotlenku sodu za pomocą *dokładnie* 0,1 M roztworu kwasu solnego. Każdy ze studentów powtarza miareczkowanie 5 razy. Wyniki uzyskane przez studentów przedstawiono w tabeli 1.1.

Wyniki uzyskane przez studenta A posiadają dwie cechy. Po pierwsze, mają bardzo podobne wartości: wszystkie wyniki znajdują się w przedziale od 10,08 do 10,12 ml. W języku potocznym można powiedzieć, że wyniki są bardzo *po-*

Tabela 1.1 Błędy losowe i systematyczne

Student	Wynik pomiaru, ml					Uwagi
A	10,08	10,11	10,09	10,10	10,12	Dokładny, obciążony
B	9,88	10,14	10,02	9,80	10,21	Niedokładny, nieobciążony
C	10,19	9,79	9,69	10,05	9,78	Niedokładny, obciążony
D	10,04	9,98	10,02	9,97	10,04	Dokładny, nieobciążony

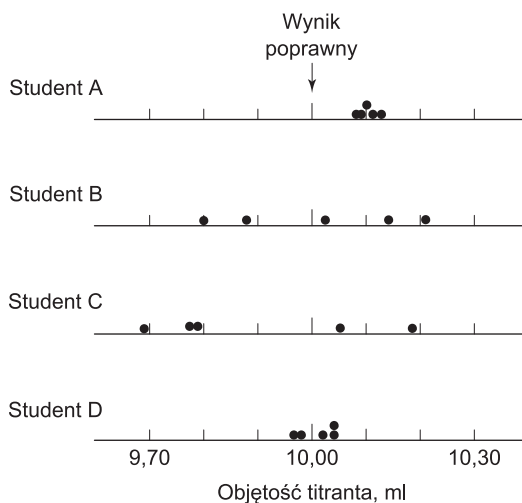
wtarzalne. Drugą cechą tych wyników jest to, że *wszystkie* one są *zbyt duże*. W tym hipotetycznym doświadczeniu (odmiennie niż w rzeczywistości) wiadomo, że prawdziwy wynik powinien wynosić *dokładnie* 10,00 ml. Widać, że na wynik pojedynczego pomiaru mają wpływ dwa typy błędów. Pierwszym z nich jest **błąd losowy** – w jego efekcie poszczególne powtórzenia różnią się między sobą i lokują się po obu stronach wartości średniej (10,10 ml w tym przypadku). Błąd losowy wpływa na **precyzję** (*precision*), czyli **powtarzalność** (*repeatability*) pomiaru. W przypadku studenta A widać wyraźnie, że błąd losowy jest niewielki, a tym samym wyniki są **precyzyjne**. Jednakże wyniki te zawierają również **błąd systematyczny** – jego wpływ przejawia się przesunięciem wyników *w tym samym kierunku* (w naszym przykładzie wszystkie wartości są za duże). Należy zauważyć, że dane doświadczenie obarczone może być kilkoma błędami systematycznymi. Niektóre z nich powodują przesunięcia wyników w kierunku wartości większych, a inne przeciwnie (rozdział 2). Suma wszystkich błędów systematycznych nosi nazwę **obciążenia** (*bias*) danego pomiaru. Brak obciążenia bywa czasami nazywany **prawdziwością** (*trueness*) pomiaru (podrozdział 4.15). Błędy losowy i systematyczny są łatwe do rozróżnienia przy analizie wyników. Mogą one mieć również odmienne przyczyny w zależności od techniki pomiarowej i używanej aparatury (podrozdział 1.4).

Wyniki uzyskane przez studenta B mają odmienną charakterystykę. Wartość średnia pięciu powtórzeń wykonanych przez studenta B (10,01 ml) jest bardzo bliska wartości prawdziwej. Nie ma więc żadnych przesłanek sugerujących istnienie obciążenia wyników (brak błędu systematycznego). Jednak rozrzut wyników jest bardzo duży, wskazując na małą ich precyzję (duży błąd losowy). Z porównania wyników uzyskanych przez studentów A i B widać jasno, że występowanie błędów losowych i systematycznych jest od siebie niezależne. Stwierdzenie to znajduje poparcie w wynikach studentów C i D. Wyniki studenta C charakteryzują się niską precyzją (zakres od 9,69 do 10,19 ml), a średnia wyników (9,90 ml) znacznie mniejsza od wartości prawdziwej wskazuje, że są one obciążone obciążeniem ujemnym. Z kolei student D uzyskał wyniki precyzyjne (zakres od 9,97 do 10,04 ml) i nieobciążone (średnia 10,01 ml). Różnice pomiędzy błędami systematycznymi i losowymi zostały podsumowane w tabeli 1.2.

Porównanie wyników uzyskanych przez poszczególnych studentów pokazano na rysunku 1.1 w postaci zestawu tzw. wykresów rozproszenia (*dot-plots*). Wykresy rozproszenia, na których poszczególne wyniki pomiarów przedsta-

Tabela 1.2 Porównanie cech błędu losowego i systematycznego

Błąd losowy	Błąd systematyczny
Ma wpływ na precyzję – powtarzalność lub odtwarzalność	Wytwarza obciążenie – ogólne odchylenie wyników od wartości prawdziwej, nawet gdy błąd losowy jest bardzo mały
Powoduje, że powtarzane pomiary lokują się po obu stronach wartości średniej	Przesuwa wszystkie wyniki w tę samą stronę – wszystkie za duże lub za małe
Może być oszacowany na podstawie powtórzeń	Nie może być wykryty na podstawie powtarzania pomiarów
Może być zmniejszony w dobrych technikach pomiarowych, ale nie może być całkowicie wyeliminowany	Można go skorygować (wyeliminować), stosując standardowe techniki lub materiały odniesienia
Źródłem jest czynnik ludzki i aparaturowy	Źródłem jest czynnik ludzki i aparaturowy

Rysunek 1.1 Obciążenie i precyzja – wykresy rozrzutu dla danych z tabeli 1.1

wione są w postaci punktów na liniowej osi liczbowej, są prostą metodą graficzną często stosowaną w analizie rozpoznawczej (*exploratory data analysis*, EDA) zwanej także wstępną kontrolą danych (*initial data analysis*, IDA). Przykłady zastosowania wykresów rozproszenia pokazano w rozdziałach 3 i 6.

W większości pomiarów analitycznych najważniejszym problemem jest ustalenie, jak bardzo uzyskany wynik odbiega od rzeczywistego stężenia lub zawartości analitu. Problem ten nosi nazwę **dokładności** (*accuracy*) pomiaru. Dokładność pomiaru jest definiowana przez ISO jako „stopień zgodności między wynikiem pomiaru a akceptowalną wartością odniesienia” dla danego analitu. Zgodnie z tą definicją dokładność pojedynczego pomiaru zależy

zarówno od błędów losowych, jak i systematycznych. Dokładność wyniku średniego zależy również od obu źródeł błędów. Co więcej, nawet jeżeli brak jest błędu systematycznego, wynik średni rzadko kiedy jest idealnie zgodny z wartością odniesienia. Wynika to z obecności błędu losowego (niepewności pomiarowej), patrz rozdział 2 i 3. Wyniki studenta B są potwierdzeniem tej reguły. Cztery spośród pięciu pomiarów tego studenta mocno odbiegają od wartości prawdziwej 10,00 ml. Pomimo to wartość średnia ze wszystkich wyników, 10,01 ml, jest bardzo dokładna. Dowodzi to, że niedokładność pojedynczych wyników jest rezultatem błędów losowych, a nie systematycznych. Całkiem inaczej jest w przypadku wyników studenta A: zarówno pojedyncze wyniki jak i ich średnia są niedokładne, chociaż cechują się dużą precyzją. Wskazuje to wyraźnie, że niedokładność wynika z błędów systematycznych. Należy w tym miejscu zdecydowanie podkreślić, że w analityce chemicznej (w odróżnieniu od definicji słownikowych) pojęcia „precyzja” i „dokładność” mają zdecydowanie różne znaczenie.

PODSUMOWANIE: precyzja jest miarą błędu losowego, obciążenie opisuje błąd systematyczny, a dokładność, czyli zgodność pojedynczego lub średniego wyniku z wartością prawdziwą zależy od obu typów błędów.

Innym istotnym zagadnieniem terminologicznym jest różnica między **odtwarzalnością** (*reproducibility*) a **powtarzalnością** (*repeatability*). Można to zilustrować, poszerzając nieco nasz poprzedni przykład. W typowej sytuacji na przykład student A może wykonać wszystkie pięć miareczkowań jedno po drugim. Powinno mu to zająć nie więcej niż około godziny. Będzie wtedy korzystał z tego samego zestawu roztworów i szkła laboratoryjnego. Również temperatura, wilgotność i inne warunki w laboratorium nie będą się drastycznie zmieniać. W takiej sytuacji zmierzona precyzja będzie precyzją *między kolejnymi pomiarami* (*within-run precision*). Będziemy ją nazywać **powtarzalnością**. Rozważmy teraz sytuację, że z jakichś przyczyn poszczególne miareczkowania będą wykonywane przez różne osoby, w różnych laboratoriach i z użyciem różnych zestawów roztworów i szkła laboratoryjnego. Nie powinno nas dziwić, że takie wyniki będą miały większy rozrzut. Taki zestaw danych zawiera w sobie informacje o precyzji między różnymi pomiarami (*between-run precision*), tzn. **odtwarzalności** pomiarów.

- **Powtarzalność** opisuje rozrzut wyników kolejnych pomiarów prowadzonych w tych samych warunkach.
- **Odtwarzalność** opisuje rozrzut wyników pomiarów prowadzonych w różnych warunkach.
- Należy oczekiwać, że odtwarzalność metody będzie gorsza (tzn. z większym błędem losowym) niż jej powtarzalność.

Jeszcze jeden wniosek można wyciągnąć z omawianych miareczkowań. Nie budzi wątpliwości, że wyniki uzyskane przez studenta C są nieakceptowalne, a te uzyskane przez studenta D są najlepsze. Czasami zdarza się, że istnieje możliwość wyboru pomiędzy dwiema metodami: jedną precyzyjną, ale prawdopodobnie obciążoną i drugą nieprecyzyjną, ale nieobciążoną. Odwołując się do powyższego przykładu, mamy możliwość wyboru pomiędzy rodzajem wyników uzyskanym przez studenta A a rodzajem uzyskanym przez studenta B. Który rodzaj wyników należy preferować?

Nie ma jednoznacznej odpowiedzi na tak postawiony problem. W praktyce wybór konkretnej metody pomiarowej zależy jeszcze od wielu innych czynników takich jak koszt, łatwość automatyzacji, szybkości analizy. Warto sobie również uświadomić, że metoda nieobciążona może, jeżeli ma bardzo małą precyzję, prowadzić do wyników średnich dalekich od wartości poprawnych. Z drugiej strony istnieje często możliwość zamiany metody precyzyjnej, lecz obciążonej (student A) w metodę precyzyjną i nieobciążoną (student D). Dzieje się tak, gdy poznamy i usuniemy przyczynę błędu systematycznego. Błędów losowych nigdy nie można wyeliminować. Można je jednak ograniczyć, stosując odpowiednie procedury postępowania i rozwiązania techniczne. Wielkość niepewności pomiarowej (wpływ błędów losowych) można oszacować, wykorzystując powtórzenia pomiarów. Można wtedy ocenić jej istotność w interpretacji wyników doświadczeń. Te podstawowe różnice między obu rodzajami błędów będziemy dalej poznawać w kolejnym podrozdziale.

Gdy laboratorium analityczne otrzymuje próbkę do analizy w celu ustalenia stężenia jednego z jej składników, powinno przede wszystkim określić wielkość typowych błędów losowych i systematycznych. Może to wymagać dodatkowych pomiarów lub być już znane na podstawie wcześniejszej praktyki. Często osoba lub instytucja dostarczająca próbkę oczekuje, że w odpowiedzi zawarta będzie ta informacja. Dlatego odpowiedź często ma postać pojedynczego stwierdzenia, że prawdziwe stężenie zawarte jest z określonym prawdopodobieństwem w pewnym przedziale: „Z prawdopodobieństwem 95% stężenie analitu zawarte jest w przedziale od ... do ...”. Ten przedział zwany jest **niepewnością** pomiarową. Oszacowania niepewności pomiarowej są obecnie szeroko używane w analityce chemicznej. Będą one szczegółowo omówione w rozdziale 4.

1.4 Błędy losowe i systematyczne w analizie miareczkowej

Na podstawie przykładów pomiarów miareczkowych widać, że błędy losowe i systematyczne mogą występować niezależnie od siebie. Można przypuszczać, że pojawiają się one na różnych etapach pomiaru. Pełna analiza miareczkowa roztworów wodnych z użyciem wskaźnika kolorymetrycznego składa się z następujących etapów:

1. Przygotowanie mianowanego roztworu jednego z reagentów. Etap ten wymaga: a) zważenia naczynka wagowego zawierającego odczynnik w postaci ciała stałego, b) przeniesienia naważki do kolby miarowej i ponownego zważenia naczynka wagowego (wielkość naważki określamy jako *różnicę* masy naczynka z zawartością i pustego) i c) rozpuszczenia naważki i dopełnienie kolby miarowej do odpowiedniego znaku.
2. Napełnienie naczynka pomiarowego odpowiednią objętością badanego roztworu za pomocą pipety. Wymaga to odpowiedniego napełnienia i opróżnienia pipety.
3. Miareczkowanie roztworu w naczynku pomiarowym za pomocą roztworu drugiego reagenta dodawanego z biurety. Etap ten wymaga: a) napełnienia biurety i odczekania aż poziom menisku w biurecie się ustali, b) dodania kilku kropel wskaźnika do roztworu w naczynku pomiarowym, c) odczytu początkowej objętości roztworu w biurecie, d) dodawaniu małymi porcjami roztworu z biurety aż do osiągnięcia punktu końcowego miareczkowania (zmiana koloru roztworu) i e) odczytu końcowej objętości roztworu w biurecie.

Nawet tak prosta analiza składa się z 10 oddzielnych kroków. Przy czym w celu uzyskania powtórzeń pomiaru ostatnie 7 kroków należy powtórzyć kilkakrotnie. Teoretycznie, w celu uzyskania informacji o wielkości możliwych błędów losowych i systematycznych każdy z etapów powinniśmy starannie przebadać. W praktyce prościej jest oceniać oddzielnie te etapy, które wymagają ważenia (1a i 1b) i pozostałe wymagające zastosowania pomiarów objętości. Przy czym naszym celem nie jest szczegółowy opis technik doświadczalnych używanych w poszczególnych etapach ani metod kalibracji wag i naczyń miarowych. Chodzi raczej o pokazanie źródeł potencjalnych błędów i ich istotności dla jakości końcowego wyniku.

Ważnymi wielkościami mającymi wpływ na potencjalne błędy jest tolerancja wag i naczyń miarowych (kolby miarowe, pipety, biurety itp.). Standardy dotyczące tych tolerancji ustalane są przez takie instytucje jak British Standard Institute, American Society for Testing and Materials, a w Polsce przez Państwowy Urząd Miar i Wag. Tolerancja 100-gramowych wag najwyższej jakości może być nawet tak mała jak $\pm 0,25$ mg. Jednak wagi używane w rutynowych pomiarach mogą mieć tolerancję nawet 4-krotnie większą. Analogicznie, tolerancja 250 ml kolby miarowej klasy A wynosi $\pm 0,12$ ml, podczas gdy analogiczna kolba klasy B ma tolerancję dwukrotnie większą.

Jeżeli waga lub naczynie miarowe ma dopuszczalną tolerancję, ale uzyskana waga lub użyta objętość nie jest dokładnie równa deklarowanej wartości, może to być źródłem błędu systematycznego. Na przykład, jeżeli kolba miarowa ma rzeczywistą objętość 249,95 ml zamiast 250,00 ml, ten błąd odbije się na wszystkich pomiarach, w których użyto tej kolby. Przy czym powtarzanie pomiarów nie ujawni istnienia tego błędu: we wszystkich pomiarach będziemy bowiem zakładać, że jej objętość wynosi 250,00 ml, podczas gdy w rzeczywistości jest mniejsza. Jednak, jeżeli wynik uzyskany z zastosowaniem tej kolby miarowej

będzie porównany z kilkoma innymi wynikami uzyskanymi z zastosowaniem różnych kolb miarowych, może on mieć wpływ na zmienność międzylaboratoryjną, czyli odtwarzalność wyników.

Ważenie jest zwykle związane z bardzo małym błędem *losowym*. W rutynowej pracy laboratoryjnej stosowane są najczęściej wagi o błędzie losowym rzędu 0,0002 g (w następnym rozdziale wyrażenia statystyczne stosowane do określania wielkości błędu losowego są szczegółowo omówione). Jeżeli ważony obiekt ma masę ok. 1 g lub większą, to błąd losowy związany z ważeniem (wyrażony jako procent wielkości ważonej masy) nie jest większy niż 0,02%. Dobre odczynniki stosowane w pomiarach wolumetrycznych powinny (oprócz innych charakterystyk) mieć możliwie dużą masę cząsteczkową. Umożliwia to zmniejszenie błędu losowego ważenia przy przygotowywaniu roztworów o zadanej molarności. W niektórych analizach stosuje się wagi mikroanalityczne. Pozwalają one na zważenie masy rzędu kilku miligramów. Ale nawet ważenie tak małych mas związane jest z błędem losowym jedynie kilku mikrogramów.

Błąd *systematyczny* ważenia może być znaczący i wynikać z kilku dobrze określonych źródeł. Źródłem błędów systematycznych przy ważeniu może być np.:

- wilgoć zaadsorbowana na powierzchni naczynka wagowego,
- skorodowane lub zanieczyszczone odważniki,
- efekt siły wyporu pojawiający się przy ważeniu obiektów o różnej gęstości.

Przy szczególnie dokładnych pomiarach waga powinna być kalibrowana z wykorzystaniem odważników wzorcowych dostarczanych przez odpowiednie urzędy standaryzacji. Kalibracja taka umożliwia pomiar masy z rzeczywiście dużą dokładnością, tzn. $\pm 0,01$ mg w przypadku mas w zakresie od 1 do 10 g.

W celu ograniczenia możliwości wystąpienia błędów systematycznych przy ważeniu zalecane jest stosowanie kilku prostych środków ostrożności. Ważenie różnicowe (jak w omawianym przykładzie) eliminuje na przykład błędy wynikające z osadzania się wilgoci i innych zanieczyszczeń na naczynku pomiarowym (patrz również podrozdział 2.12). Stosowanie takich środków ostrożności powoduje, że prawdopodobieństwo błędu systematycznego ważenia będzie zdecydowanie mniejsze niż błędy systematyczne wynikające ze stosowania naczyń miarowych. W praktyce pomiary grawimetryczne (ważenie) wykorzystywane są przy kalibracji szklanych naczyń miarowych. Kalibracja taka polega na ważeniu w standardowych warunkach masy wody zawartej w kolbie miarowej lub dostarczanej z pipety lub biurety. Ponadto roztwory standardowe przeznaczone do pomiarów o szczególnie wysokiej jakości (rozdział 5) są przygotowywane z wykorzystywaniem technik grawimetrycznych, a nie wolumetrycznych.

W technikach wolumetrycznych błąd *losowy* wynika głównie ze stosowania szklanych naczyń miarowych. Błąd przy napełnianiu typowej kolby miarowej o pojemności 250 ml, czyli odstęp pomiędzy znakiem a meniskiem cieczy, wynosić może $\pm 0,03$ cm. Średnica szyjki takiej kolby wynosi ok. 1,5 cm, co prowadzi do błędu objętości ok. 0,05 ml, czyli 0,02% pojemności kolby

miarowej. Błąd odczytu biurety wyskalowanej co 0,1 ml wynosi ok. 0,01–0,02 ml. Podczas każdego miareczkowania dokonujemy dwóch takich odczytów, przy czym ich błędy nie sumują się w prosty sposób (rozdział 2). Jeżeli objętość dodawanego titranta wynosi ok. 25 ml, błąd względny pomiaru jest również niewielki. Warunki doświadczenia powinny być przy tym tak dobrane, aby objętość dodawanego titranta nie była zbyt mała. Jeżeli będzie ona mniejsza niż ok. 10 ml, błąd pomiaru stanie się znaczący. Ten środek ostrożności odpowiada doborowi odczynników o dużych masach cząsteczkowych w pomiarach grawimetrycznych.

Pomimo, że pomiary wolumetryczne składają się zwykle z kilku etapów, w których stosowane są naczynia miarowe, popełniany podczas nich błąd losowy jest niewielki, o ile poszczególne pomiary wykonane zostaną starannie. W praktyce wyniki poprawnie wykonanych miareczkowań mają względne odchylenie standardowe (rozdział 2) nie większe niż ok. 0,1%. Nawet obecnie taka precyzja nie jest zwykle osiągalna w analizie instrumentalnej i nie jest powszechna.

Pomiary wolumetryczne posiadają jednak wiele znaczących źródeł błędów systematycznych. Najważniejszymi z nich są: błędy kalibracji i opróżniania naczyń miarowych i tzw. błędy wskaźnika. Najpowszechniejszym błędem w rutynowej analizie wolumetrycznej jest zbyt szybkie (niecałkowite) opróżnienie pipety i zbyt krótki czas przeznaczony na ustabilizowanie się poziomu menisku w biurecie. Nieprawidłowe opróżnianie pipety ma wpływ zarówno na błędy systematyczne, jak i losowe: dodawana objętość ma większy rozrzut niż powinna.

Temperatura pomiaru może mieć dwójaki wpływ na jakość wyniku. Naczynia miarowe są zwykle kalibrowane w temperaturze 20°C. Temperatura w laboratorium analitycznym jednak różni się o kilka stopni. Ponadto wiele pomiarów biochemicznych przeprowadza się w tzw. zimnym pokoju (*cold room*) w temperaturze ok. 4°C. Temperatura pomiaru wpływa z jednej strony na pojemność naczyń miarowych, a z drugiej na gęstość stosowanych roztworów.

Błąd wskaźnikowy może być czasami bardzo istotny, nawet większy niż błąd losowy w typowym miareczkowaniu. Na przykład, podczas miareczkowania 0,1 M kwasu solnego za pomocą 0,1 M wodorotlenku sodu zakładamy, że punkt końcowy miareczkowania odpowiada $\text{pH} = 7$. W rzeczywistości jednak ustalamy ten punkt końcowy za pomocą wskaźnika barwnego takiego jak oranż metylowy. W niezależnych pomiarach wykazano, że związek ten zmienia kolor w przedziale pH 3–4. Tak więc, jeżeli miareczkowanie polega na dodawaniu zasady do roztworu kwasu, wskaźnik może wskazać punkt końcowy, gdy pH roztworu wyniesie np. 3,5, czyli *przed* rzeczywistym punktem końcowym. Powstający w ten sposób błąd systematyczny może sięgać 0,2%. Z kolei podczas miareczkowania zasady roztworem kwasu punkt końcowy miareczkowania uzyskany przy zastosowaniu oranżu metylowego wypadnie trochę *po* rzeczywistym punkcie końcowym. W obu przypadkach wielkość błędu może być określona, a sam błąd skorygowany za pomocą tzw. ślepej próby. Polega ona na określeniu, jaką objętość zasady lub kwasu należy dodać, aby uzyskać zmianę koloru wskaźnika *bez* kwasu (zasady).

W każdej procedurze analitycznej, klasycznej lub instrumentalnej, należy rozważyć możliwe źródła błędów losowych i systematycznych w każdym kroku oddzielnie i oszacować ich wpływ na jakość uzyskanego pomiaru, tak jak przedstawiono to powyżej w przypadku metod miareczkowych. Przeprowadzenie takiej analizy jest bardzo ważne, gdyż pozwala wyeliminować główne źródła błędów przez staranne zaplanowanie pomiarów (podrozdział 1.5 i 1.6). Warto zauważyć, że analiza miareczkowa jest dosyć nietypowa, ponieważ w żadnym z kroków nie powstaje błąd zdecydowanie większy niż w pozostałych. W wielu technikach analitycznych całkowity błąd pomiaru jest w praktyce zależny od błędu w jednym z kroków. Ten problem jest omówiony w następnym rozdziale.

1.5 Sposób postępowania z błędami systematycznymi

Większość dalszej części tego podręcznika będzie poświęcona określeniu błędów losowych z wykorzystaniem różnorodnych metod statystycznych. W wielu przypadkach będziemy zakładać, że wyniki nie są obciążone błędami systematycznymi, chociaż zostaną przedstawione metody testowania tego założenia. Jednak wcześniej należy ten typ błędów omówić dużo dokładniej – jak one powstają i jak można im przeciwdziałać. Z omówionego przykładu miareczkowania wynika, że błędy systematyczne prowadzą do powstania różnicy pomiędzy wartością średnią z powtarzanych pomiarów a wartością rzeczywistą. Można stwierdzić, że:

- obecność błędów systematycznych, w odróżnieniu od błędów losowych, nie może być ujawniona przez powtarzanie pomiarów,
- obecność nawet bardzo dużych błędów systematycznych może nie zostać wykryta, jeżeli nie stosujemy odpowiednich środków zaradczych.

Innymi słowy, bardzo łatwo jest przeoczyć źródła istotnych błędów systematycznych. Poniżej na podstawie kilku przykładów wyjaśnimy możliwe problemy i sposoby ich unikania.

W wielu dziedzinach badawczych ustalenie poziomu metali przejściowych w próbkach biologicznych, takich jak osocze krwi, ma istotne znaczenie. Wykonano bardzo dużo oznaczeń poziomu, np. chromu w osoczu, uzyskując zaskakujące wyniki. Różni naukowcy, wszyscy badający próbki osocza pobrane od osób zdrowych, uzyskali stężenie chromu w zakresie od < 1 do ok. 200 ng/ml. Można zauważyć, że mniejsze wartości uzyskano z najnowszych pomiarów. Może to sugerować, że wcześniejsze próbki były przynajmniej częściowo zanieczyszczone chromem pochodzącym ze stali nierdzewnej używanej do wykonania igieł strzykawek lub innych części aparatury. Analiza śladowa chromu, na przykład za pomocą atomowej spektroskopii absorpcyjnej, jest w zasadzie względnie prosta. Poszczególne grupy badawcze uzyskiwały wyniki, które były zadowalające z punktu widzenia precyzji oznaczeń. Jednak w wielu przypad-

kach nie zauważono dużego błędu systematycznego wynikającego z zanieczyszczenia próbek.

Podobnie obecnie uznaje się, że naturalna zawartość żelaza w wodzie morskiej jest na poziomie części na miliard (ng/ml). Do niedawna uważano, że jest ona dużo większa – rzędu dziesiątek $\mu\text{g/ml}$. Ten błędny pogląd pochodzi z praktyki pobierania próbek wody morskiej z pokładu statków i dokonywania ich analizy w środowisku zawierającym zawyżony poziom żelaza. Metodologiczne błędy systematyczne tego typu są wyjątkowo powszechne.

Innym, szeroko rozpowszechnionym źródłem błędów systematycznych, są fałszywe założenia dotyczące dokładności przyrządów pomiarowych. Monochromator w spektrometrze ulega z czasem rozkalibrowaniu tak, że może wystąpić błąd ustawienia długości fali rzędu kilku nanometrów. Pomimo to wiele pomiarów spektrometrycznych wykonuje się bez odpowiedniego sprawdzenia. Prosty sprzęt laboratoryjny, taki jak naczynia miarowe, stopery, pH-metry, termometry mogą powodować znaczne błędy systematyczne. Pomimo to wielu pracowników laboratoriów analitycznych stosuje te sprzęty tak, jakby nie miały one żadnych błędów systematycznych. Ponadto wzrastająca dostępność przyrządów sterowanych przez mikroprocesory lub komputery zmniejsza do minimum liczbę operacji niezbędnych do ich poprawnego funkcjonowania i poziom umiejętności wymagany od ich operatorów. W tych warunkach pokusa traktowania wyników instrumentalnych jako bezbłędnych staje się przemożna pomimo faktu, że wiele z nich nie jest wolnych od błędów systematycznych. Dotyczy to nawet przyrządów, które są na tyle „inteligentne”, aby dokonywać automatycznej samokalibracji (podrozdział 1.7).

Źródłem błędów systematycznych mogą być nie tylko stosowane procedury laboratoryjne i przyrządy pomiarowe, ale również ułomności ludzi. Niektórzy chemicy mają wady wzroku takie jak astygmatyzm lub daltonizm. Może to prowadzić do systematycznych błędów w odczycie przyrządów. Wielu autorów donosi o pewnych preferencjach w traktowaniu danych liczbowych przez personel laboratoryjny. Może to dotyczyć na przykład preferowaniu liczb parzystych w stosunku do nieparzystych lub cyfr 0 i 5 w stosunku do pozostałych. Jest więc oczywiste, że istnieje ciągle, chociaż często ukryte, ryzyko pewnych typów błędów systematycznych i w celu ich uniknięcia należy podejmować bardziej przemyślane kroki.

Istnieje wiele różnych podejść do problemu eliminacji błędów systematycznych i niektóre z nich (lub nawet wszystkie) powinny być uwzględnione w każdej procedurze analitycznej. Pierwsze środki ostrożności należy podjąć jeszcze przed rozpoczęciem jakichkolwiek prac doświadczalnych. Analityk powinien starannie rozważyć każdy etap doświadczenia, aparaturę, jaka ma być użyta, oraz sposób pobierania próbek i tok postępowania z nimi. Na tym najwcześniejszym etapie potencjalne źródła błędów systematycznych powinny być starannie przeanalizowane. Dotyczy to:

- ustalenia listy przyrządów, dla których niezbędna jest kalibracja,
- wytypowania kroków procedury, podczas których szansa popełnienia błędu systematycznego jest największa,

- ustalenia procedur sprawdzających brak obecności błędów systematycznych.

Taka przezorność jest niezmiernie ważna i warta czasu, który na nią należy poświęcić. Na przykład już niewielka doza zapobiegliwości powinna ujawnić możliwość zanieczyszczenia próbek osocza chromem, o czym wspomniano powyżej. Analogiczne postępowanie wyprzedzające powinno również dotyczyć możliwych źródeł błędów losowych.

Druga linia obrony przed błędami systematycznymi znajduje się na etapie planowania każdego z etapów doświadczenia. Wspomniano już w podrozdziale 1.4, że ważenie różnicowe pozwala na usunięcie niektórych błędów systematycznych w metodach grawimetrycznych. Można bowiem założyć, że takie błędy występują przy obu ważeniach. Wynik uzyskany przez odejmowanie będzie więc ich pozbawiony. Kolejny przykład takiego starannego planowania doświadczeń może dotyczyć wspomnianego problemu pomiarów spektrofotometrycznych. Przy wyznaczaniu zawartości analitu za pomocą spektroskopii absorpcyjnej można zastosować dwa podejścia. W pierwszym próbka jest umieszczona w kuwecie o drodze optycznej 1 cm i pomiar dokonywany jest przy jednej długości fali, np. 400 nm. Stężenie analitu oblicza się z dobrze znanego wzoru Lamberta-Beara:

$$A = \epsilon bc$$

gdzie: A – zmierzona absorbancja, ϵ – literaturowa wartość ekstynkcji molowej analitu ($\text{mol}^{-1} \cdot \text{cm}^{-1}$) b – długość drogi optycznej (cm), c – stężenie molowe analitu.

Przy zastosowaniu tego podejścia może wystąpić wiele błędów systematycznych:

- rzeczywista długość fali podczas pomiaru może, jak już wspomnieliśmy, wynosić raczej 405 nm, a nie 400 nm. W takiej sytuacji wartość ekstynkcji molowej będzie nieprawidłowa,
- pomiar absorbancji może być obciążony błędem systematycznym,
- długość drogi optycznej może nie być dokładnie równa 1 cm.

Drugie podejście opiera się na użyciu krzywej kalibracyjnej wspomnianej w podrozdziale 1.2 i omówionej szczegółowo w rozdziale 5. Przy takim podejściu literaturowa wartość ekstynkcji molowej, ϵ , nie jest potrzebna, a błędy systematyczne związane z przesunięciem długości fali, pomiarem absorbancji i długością drogi optycznej powinny zostać wyeliminowane, ponieważ występują zarówno przy pomiarach kalibracyjnych, jak i przy pomiarze próbki. Ma to miejsce wtedy, gdy warunki pomiaru próbek kalibracyjnych i próbki badanej są rzeczywiście identyczne (używamy tej samej kuwety, przesunięcie długości fali i błąd pomiaru absorbancji nie zmieniają się *w trakcie pomiaru*).

Szczególnie użyteczną ochroną przed błędami systematycznymi jest stosowanie **standardowych materiałów odniesienia** i standardowych metod kalibracji. Zanim rozpoczniemy pomiary, każdy przyrząd poddawany jest kalibra-

cji za pomocą odpowiedniej, standardowej procedury. Wspomniano już, że do kalibracji naczyń miarowych stosowane są metody grawimetryczne. Do kalibracji skali długości fali w spektrometrze stosuje się standardowe źródła światła o wąskich liniach emisyjnych występujących przy dobrze określonych długościach fal. Detektory natężenia światła (pomiar absorbancji) kalibruje się z kolei za pomocą standardowych filtrów. Odpowiednie metody kalibracji ustalono dla praktycznie wszystkich elementów wyposażenia. Dzięki temu ich ewentualne błędy systematyczne znane są z wyprzedzeniem i mogą być wyeliminowane. O znaczeniu takich procedur kalibracyjnych w chemii i innych naukach doświadczalnych świadczy najlepiej wytężona działalność takich instytucji jak *National Physics Laboratory* i *Laboratory of Government Chemist* w Wielkiej Brytanii, *National Institute for Science and Technology* w Stanach Zjednoczonych i ich odpowiedników w poszczególnych krajach. Napisano całe tomy na temat standaryzacji i kalibracji poszczególnych rodzajów aparatury pomiarowej. Powstało również wiele organizacji komercyjnych specjalizujących się w przygotowywaniu i sprzedaży certyfikowanych materiałów odniesienia, CMO.

Kolejny sposób sprawdzenia, czy stosowana metoda jest obciążona błędem systematycznym, to porównanie uzyskanych za jej pomocą wyników z wynikami uzyskanymi inną metodą analityczną. Jeżeli w dwóch niezależnych metodach oznaczania analitu uzyska się w przypadku tych samych próbek wyniki różniące się tylko losowo, to mamy silną przesłankę, że nie są one obciążone błędami systematycznymi. Aby ten wniosek był poprawny, *wszystkie kroki* każdej metody muszą być niezależne. Oznacza to, że na przykład w przypadku oznaczania zawartości chromu w próbce osocza nie wystarczy zastąpienie absorpcyjnej spektrometrii atomowej metodą kolorymetryczną lub spektrometrią plazmową. Błąd systematyczny ujawni się jedynie, gdy zmienimy również sposób pobierania i przygotowania próbki, minimalizując lub eliminując użycie wyposażenia zawierającego stal nierdzewną.

Porównanie wyników uzyskanych różnymi metodami musi przy tym dotyczyć całego zakresu stężeń, w którym metody są stosowane. Dla przykładu, metoda wiązania zieleni bromokrezolowej stosowana do oznaczania zawartości albuminy w osoczu dobrze koreluje z innymi metodami (np. metodami immunologicznymi) w przypadku normalnych i dużych zawartości albuminy. Jednak, gdy poziom albuminy jest nienormalnie niski (a takie przypadki mają największe znaczenie kliniczne), zgodność obu metod jest słaba. W metodzie barwnikowej otrzymuje się konsekwentnie (i błędnie) zbyt duże zawartości albuminy. Metody statystyczne pozwalające na porównanie metod są omówione szczegółowo w rozdziałach 3 i 5.

Powszechność występowania błędów systematycznych w codziennej praktyce analitycznej najlepiej jest widoczna w wynikach międzylaboratoryjnych badań normalizacyjnych (*method performance studies*). Jeżeli doświadczony analityk wykryje w próbce moczu obecność leku w stężeniu 10 ng/ml, spodzie-

wamy się zwykle, że inni analitycy uzyskają dla tej samej próbki bardzo zbliżone wyniki. Ewentualne różnice będą miały jedynie charakter błędów losowych. Niestety, w praktyce jest to dalekie od prawdy. Przeprowadzono wiele badań z udziałem różnych laboratoriów, w których analizowano te same próbki z wykorzystaniem tej samej metody analitycznej i aparatury tego samego typu. Stwierdzono występowanie zdecydowanie większej zmienności wyników niż wynikających z błędów losowych. Prowadzi to do nieuniknionej konkluzji, że w wielu laboratoriach występują istotne błędy systematyczne (zarówno dodatnie jak i ujemne), których nie wykryto i nie skorygowano. Taka sytuacja ma istotne znaczenie we wszystkich badaniach doświadczalnych i zaowocowała licznymi badaniami nad metodologią badań międzylaboratoryjnych, procedurami oceny biegłości laboratoriów (*proficiency testing schemes*) i statystycznymi metodami oceny wyników. Zastosowanie w praktyce wyników tych badań doprowadziło do znacznej poprawy jakości wyników analitycznych w wielu dziedzinach. Te problemy są omówione szczegółowo w rozdziale 4.

Sposoby opanowania błędów systematycznych

- Przewidywanie możliwych źródeł przed rozpoczęciem doświadczenia.
- Staranne planowanie pomiarów – stosowanie metod kalibracji.
- Sprawdzenie poprawności działania i wskazań aparatury.
- Używanie standardowych materiałów odniesienia i innych standardów.
- Porównanie wyników z innymi metodami oznaczania tego samego analitu.
- Udział w procedurach oceny biegłości laboratoriów.

1.6 Planowanie doświadczeń i pomiarów

Wielu chemików traktuje testy statystyczne jedynie jako metody opracowania już uzyskanych wyników. To rzeczywiście jeden z kluczowych obszarów zastosowania statystyki. Trzeba jednak zdawać sobie również sprawę ze znaczenia metod statystycznych przy planowaniu doświadczeń i pomiarów. W poprzednim podrozdziale pokazano znaczenie przewidywania źródeł występowania błędów systematycznych, co pozwala analitykom na opracowanie sposobów oceny ich wielkości. To samo dotyczy błędów losowych. W rozdziale 2 pokażemy, że można, korzystając z prostych wzorów statystycznych i oceny błędów losowych poszczególnych kroków procedury analitycznej, przewidzieć wielkość całkowitego błędu losowego oznaczenia analitu. W praktyce ten całkowity błąd losowy wynika często głównie z błędu losowego tylko jednego kroku procedury. Wpływ błędów losowych innych kroków jest zanedbywalnie mały. Jest oczywiście korzystne przewidzenie, *przed rozpoczęciem doświadczenia*, o któ-

ry krok chodzi. Można wtedy tak zaplanować doświadczenie, aby ten największy błąd zminimalizować.

Chociaż błędów losowych nie można nigdy wyeliminować, to jednak można istotnie zmniejszyć ich wielkość, stosując odpowiedni tok postępowania. Zarówno w przypadku błędów losowych, jak i systematycznych nasuwa się jeden i ten sam wniosek: należy dołożyć wszelkich starań, aby zidentyfikować źródła potencjalnie największych błędów jeszcze przed rozpoczęciem eksperymentu. Umożliwi to takie zaplanowanie jego przebiegu, aby zminimalizować błędy pochodzące z tych źródeł.

Jest jeszcze inny i bardziej subtelny aspekt planowania eksperymentu. W wielu analizach jedna lub więcej charakterystyk metody (np. czułość, selektywność, szybkość i koszt analizy) zależy od wielu czynników doświadczalnych. Identyfikacja najważniejszych czynników i ich optymalizacja prowadząca do polepszenia czułości, selektywności itp. jest wtedy kluczowym etapem wstępnym. W celu ograniczenia zużycia zasobów naturalnych, rozpuszczalników, odczynników lub zmniejszenia wielkości badanych próbek proces optymalizacji procedury pomiarowej powinien być przeprowadzony, zanim procedura będzie powszechnie i rutynowo stosowana.

Niektóre z problemów planowania doświadczeń i optymalizacji pomiarów można przedstawić na prostym przykładzie. W pomiarach enzymatycznych stężenie analitu wyznacza się na podstawie pomiaru szybkości reakcji enzymatycznej. W takich przypadkach analit jest często substratem reakcji katalizowanej przez enzym i jego stężenie maleje w czasie. Założmy, że zależy nam na określeniu warunków, w których szybkość ta jest największa. Mamy podstawy przypuszczać, że szybkość ta zależy, poza innymi czynnikami, od pH i temperatury mieszaniny reakcyjnej. Jak można ocenić wpływ tych czynników i ustalić optymalne (tzn., przy których szybkość reakcji jest największa) ich *poziomy*, czyli wartości dla danej reakcji?

Analitik może na przykład wykonać serię doświadczeń przy stałym stężeniu enzymu i stałej temperaturze, lecz zmieniającym się pH. W każdym z doświadczeń należy oznaczyć szybkość reakcji, a następnie wybrać optymalną wartość pH – niech wynosi ona np. 7,5. Potem należy przeprowadzić kolejną serię doświadczeń w celu ustalenia optymalnej temperatury. W tych doświadczeniach pH roztworu ma wartość optymalną 7,5, a zmianie ulega tylko temperatura. Ustalimy w ten sposób optymalną temperaturę, powiedzmy 40°C. Takie podejście do optymalizacji doświadczalnej jest w oczywisty sposób bardzo pracochłonne, zwłaszcza gdy optymalizować trzeba więcej niż dwa parametry. Ponadto, jeżeli szybkość reakcji przy pH 7,5 w temperaturze 40°C różni się jedynie, nieznacznie od szybkości przykładowo w temperaturze 37°C, pojawia się pytanie czy zaobserwowana różnica jest rzeczywista, czy też jest efektem błędów losowych. Możemy ten problem rozstrzygnąć, jedynie powtarzając pomiary w obu warunkach.

Bardziej podstawowym problemem jest to, że w takiej metodzie optymalizacji za każdym razem tylko jednego czynnika zakłada się, że optymalizowane

czynniki mają *niezależny od siebie* wpływ na szybkość reakcji. Założenie to oznacza, że optymalna wartość pH wynosi 7,5 niezależnie od temperatury reakcji, a temperatura 40°C jest optymalna przy dowolnych wartościach pH. Najczęściej tak nie jest! Dla przykładu, optymalna wartość pH może zależeć od temperatury i *vice versa*. W takim interaktywnym układzie warunki określone na podstawie dwóch serii doświadczeń zwykle nie odpowiadają warunkom optymalnym. Z powyższego prostego przykładu widać, że nawet jeżeli czynniki mające wpływ na wynik doświadczenia można łatwo zidentyfikować, znalezienie ich optymalnych wartości może być niełatwym zagadnieniem. To ważne, lecz złożone zagadnienie statystyczne bardziej szczegółowo omówiono w rozdziale 7.

1.7

Zastosowanie kalkulatorów i komputerów osobistych w obliczeniach statystycznych

Obserwowany w ostatnich latach burzliwy rozwój **chemometrii** – dziedziny wiedzy zajmującej się zastosowaniem metod numerycznych i statystycznych do rozwiązywania różnorodnych problemów chemicznych – wynika z łatwości, z jaką można operować dużymi zbiorami danych liczbowych i przeprowadzać na nich nawet bardzo złożone obliczenia. Dzieje się tak dzięki powszechnemu dostępowi do kalkulatorów i wszelkiego typu komputerów osobistych.

Analitik ma obecnie łatwy dostęp do sprzętu obliczeniowego o różnym poziomie złożoności i bardzo zróżnicowanych cenach. Kalkulatory podręczne są bardzo tanie i niezawodne, a można na nich przeprowadzić wiele z rutynowych obliczeń statystycznych opisanych w tej książce i to za pomocą tylko niewielu naciśnięć klawiszy. Dostępne w tych kalkulatorach preprogramowane funkcje pozwalają na obliczenie średniej i odchylenia standardowego (rozdział 2), jak również wyznaczenie współczynnika korelacji i równania regresji liniowej (rozdział 5). Nieco bardziej skomplikowane i droższe kalkulatory programowalne pozwalają na przeprowadzenie dodatkowych obliczeń, takich jak wyznaczenie przedziałów ufności (rozdział 2), przeprowadzenie testów istotności (rozdział 3) i wyznaczenie równań regresji nieliniowej (rozdział 5). Możliwości takich kalkulatorów są nawet większe, niż to jest niezbędne w badaniach analitycznych i rutynowych analizach. Ich podstawową wadą jest brak możliwości operowania dużymi zbiorami danych.

Większość współczesnej aparatury pomiarowej jest w pełni kontrolowana przez dołączone do niej komputery osobiste. Pozwalają one również na gromadzenie i opracowywanie uzyskanych wyników. Komputery przenośne (laptopy, tablety, smartfony itp.) ułatwiają zapis i opracowywanie danych w warunkach polowych. Dane te mogą być następnie łatwo przeniesione na komputery stacjonarne w laboratorium. Dodatkowo komputery sterujące przyrządami pomiarowymi mogą kontrolować jakość pracy przyrządu oraz sygnalizować i diagnozo-

wać występowanie zakłóceń. Możliwe jest również tworzenie dużych baz danych (np. numerycznie zarejestrowanych widm) i porównywanie z nimi aktualnych wyników. Oprogramowanie tych komputerów pozwala też często na przeprowadzenie optymalizacji warunków doświadczenia (rozdział 7) i różnorodnych kalibracji.

Dostępnych jest wiele znakomitych programów statystycznych do komputerów osobistych. Wielkość pamięci i szybkość pracy komputerów osobistych jest wystarczająca nawet w przypadku dużych baz danych. Jedynie największe z nich mogą sprawiać pewne problemy. Ponieważ są one rutynowo wyposażone w edytory tekstu, możliwe jest szybkie przygotowanie raportów analitycznych, również graficznych.

Programy typu **arkusza kalkulacyjnego** powstały wprawdzie z myślą o obliczeniach finansowych, mają jednak bardzo wiele wbudowanych funkcji statystycznych i możliwości graficznej prezentacji wyników. Popularność arkuszy kalkulacyjnych wynika z ich szybkiej pracy i łatwej obsługi. Dają one również możliwość prawie natychmiastowego rozwiązywania problemów typu „co się stanie jeżeli”. Przykładowo, na ile zmieni się wartość średniej i odchylenia standardowego zbioru danych, jeżeli usuniemy z niego pewne wątpliwe wyniki? Arkusze kalkulacyjne przeznaczone są również do szybkiego wprowadzania i kontroli danych. Ponadto dane zapisane w formacie typowych arkuszy kalkulacyjnych mogą być łatwo przeniesione do bardziej specjalistycznego oprogramowania statystycznego lub chemometrycznego. **Microsoft Excel®** jest najpowszechniej używanym arkuszem kalkulacyjnym. Oferuje on większość operacji statystycznych, jakie Czytelnik tej książki może potrzebować. Wiele przykładów jego zastosowania pojawi się w dalszych rozdziałach tej pracy. Również w załączonej do tego rozdziału bibliografii zawarto wiele pozycji, które opisują jego zastosowanie w zagadnieniach statystycznych.

Bardziej zaawansowane obliczenia lub procedury statystyczne są dostępne w specjalistycznych pakietach statystycznych. Spośród nich **Minitab®** jest powszechnie używany w środowisku akademickim i laboratoriach badawczych. Oprócz prostych funkcji statystycznych oferuje on możliwość przeprowadzenia bardziej zaawansowanych obliczeń, takich jak metody wielowymiarowe (rozdział 8), analiza rozpoznawcza (EDA) i testy nieparametryczne (rozdział 6), planowanie doświadczeń (rozdział 7) oraz metody kontroli jakości (rozdział 4). Dostępne jest również bardziej specjalistyczne oprogramowanie dla różnych typów analiz wielowymiarowych. Najbardziej znanym z takich programów jest **The Unscrambler®**. Ciągłe uzupełnianie i modyfikowane wersje programów tego typu, z dodatkowymi możliwościami i udoskonalanymi interfejsami użytkownika, ukazują się regularnie. Należy jednak zaznaczyć, że te uzupełnienia przeznaczone są raczej dla użytkowników profesjonalnych niż dla studentów i nie ułatwiają pracy początkującym użytkownikom. Do tego celu przeznaczone jest specjalne oprogramowanie, np. pakiet **VAMSTAT®** zawierający ekranowe testy dla studentów i bardzo jasne wyjaśnienia dotyczące wielu ważnych metod statystycznych.

Komputery z tego samego lub sąsiednich laboratoriów, a nawet ze współpracujących laboratoriów na różnych kontynentach, mogą być połączone w sieć w taki sposób, że zarówno stosowane oprogramowanie, jak i dane mogą być między nimi wymieniane łatwo i bezpiecznie. Oczywiście zaletą takiej sieci jest możliwość zainstalowania oprogramowania typu zarządzania informacją laboratoryjną (LIMS, *Laboratory Information Management Systems*). Pozwala to na identyfikację i śledzenie przemieszczania się pakietów danych nawet przy ich dużej liczbie. Jest to osiągalne dzięki użyciu kodów kreskowych lub podobnych systemów identyfikacji. Dane do komputera centralnego są przesyłane przez komputery sterujące przyrządami pomiarowymi i przekazywane do dalszego wykorzystania zgodnie z zaprogramowaną procedurą. Można na przykład drukować raporty zbiorcze zawierające już wstępne opracowania statystyczne wyników.

Z punktu widzenia chemika-analityka ważne jest, aby zdawać sobie sprawę, że korzystanie z tych wszystkich ułatwień w opracowywaniu danych zwiększa raczej niż zmniejsza potrzebę znajomości podstaw obliczeń statystycznych. Z komputerem lub kalkulatorem wykona się szybko wybrane przez użytkownika obliczenia lub testy statystyczne *niezależnie od tego, czy są one odpowiednie do danych*. Przykładowo, program regresji liniowej wyznaczy liniową zależność pomiędzy *dowolnymi* zbiorami wartości zmiennych x i y , nawet wtedy, gdy z wizualnej analizy wykresu wynika, że linia prosta nie jest poprawnym opisem zależności (rozdział 5). Podobnie prosty program do testowania istotności różnicy pomiędzy wartościami średnich dla dwóch zbiorów danych zakłada zwykle, że wariancje (rozdział 2) obu zbiorów są zbliżone. Program taki jest „ślepy” i na życzenie użytkownika przeprowadzi obliczenia oraz wydrukuje „wynik” nawet wtedy, gdy rzeczywiste wariancje zbiorów różnią się istotnie. Nawet bardzo wszechstronne pakiety oprogramowania statystycznego nie są w stanie „podpowiedzieć”, jaka metoda statystyczna powinna być zastosowana w przypadku konkretnego zestawu danych. Analityk musi więc dysponować zarówno wiedzą z zakresu statystyki, jak i zdrowym rozsądkiem, aby wybrać odpowiedni rodzaj opracowania wyników.

Bibliografia i zasoby

Książki

- Diamond D., Hanratty V. C. A., *Spreadsheet Applications in Chemistry Using Microsoft Excel*, Wiley-Interscience, New York 1997. (Czytelny przewodnik dla użytkownika Excela z wieloma przykładami z zakresu chemii analitycznej i fizycznej).
- Ellison S. L. R., Barwick V. J., Farrant T. J. D., *Practical Statistics for the Analytical Scientist*, Royal Society of Chemistry, Cambridge 2009. (Bardzo dobre podsumowanie podstawowych metod statystycznych z przykładami).

- Middleton M. R., *Data Analysis Using Microsoft Excel® Updated for Windows XP*, Duxbury Press, Belmont 2003, CA. (Wiele przykładów obliczeń naukowych ilustrowanych wykresami. Wcześniejsze wydania odnoszą się do wcześniejszych wersji Excela).
- Mullins E., *Statistics for the Quality Control Laboratory*, Royal Society of Chemistry, Cambridge 2003. (Książka dotyczy szerszego zakresu zagadnień, niż sugeruje jej tytuł. Zawiera wiele przykładów roboczych).
- Neave H. R., *Elementary Statistics Tables*, Routledge, London 1981. (Dobre tablice statystyczne są niezbędne każdemu użytkownikowi metod statystycznych. Ten zestaw jest szczególnie polecany ze względu na jego wszechstronność. Zawiera ponadto notki objaśniające i użyteczne przykłady do każdej tabeli).

Programy

VAMSTAT II® jest pakietem programów edukacyjnych na CD-ROM z zakresu statystyki, przeznaczonym dla studentów i pracowników laboratoriów chemii analitycznej. Dzięki wielu przykładom i testom ekranowym pakiet jest szczególnie użyteczny przy samokształceniu. Niestety, nie zawiera materiału z zakresu statystyki wielu zmiennych. Licencje indywidualne, jak i na dany obszar (*site licenses*) są dostępne w firmie LGC, Queens Road, Teddington, Middlesex TW11 0LY, UK.

Teach Me Data Analysis autorstwa H. Lohningera (Springer, Berlin, 1999) jest w formie pakietu programów na CD-ROM wraz z zawierającą objaśnienia broszurą. Dostępne są licencje jedno- i wielostanowiskowe. Pakiet jest przeznaczony do interaktywnej nauki metod statystycznych i obejmuje większość dziedzin podstawowej statystyki oraz wybrane zagadnienia dotyczące metod wielu zmiennych. Wiele z pokazanych przykładów dotyczy chemii.

Minitab® jest znanym od dawna i szeroko używanym pakietem statystycznym – obecnie dostępna jest wersja 15. Zakres metod zawartych w pakiecie jest bardzo obszerny, a oprogramowanie jest dostarczane wraz z obszerną instrukcją obsługi. Użytkownicy mają dostęp do regularnie uzupełnianej strony internetowej zawierającej aktualne informacje i odpowiedzi na pytania zgłaszane przez użytkowników. Istnieją również strony prowadzone przez użytkowników, na których znaleźć można dalszą pomoc. Ukazało się ponadto wiele książek napisanych przez niezależnych autorów i zawierających wiele przykładów zastosowania pakietu Minitab®. Wersję próbną pakietu można uzyskać pod adresem www.minitab.com.

Microsoft Excel®, dobrze znany program typu arkusza kalkulacyjnego wchodzący w skład pakietu **Microsoft Office®**, oferuje wiele podstawowych funkcji statystycznych. Ponadto w sieci dostępnych jest wiele nakładek (*add-on*) stworzonych przez użytkowników. Zalecane jest posługiwanie się jak najnowszą wersją Excela, gdyż w starszych wersjach zakres oferowanych funkcji statystycznych może być ograniczony, a najnowsze nakładki mogą nie działać prawidłowo. Dostępnych jest ponadto, również w języku polskim, dużo książek dotyczących zastosowania Excela w analizie danych.